

Державотворчі процеси на Полаб'ї у IX–XII ст.

На основі наративних джерел, розглядається процес консолідації слов'янських племен межиріччя Ельби і Одеру в рамках відносно єдиної ранньофеодальної держави у IX–XII ст.

Ключові слова: генеза, держава, раннє середньовіччя, Полаб'я.

Николай Рудь. Процесс формирования государства на Полабье в IX–XII вв.

На основании нарративных источников, рассматривается процесс консолидации славянских племен между реками Эльбы и Одеру в рамках относительно единого раннефеодального государства в IX–XII вв.

Ключевые слова: генезис, государство, раннее средневековье, Полабье.

Mykola Rud'. Stateoriginative processes in Polabia in IX–XII centuries

In a research, based on narrative sources, considered the formation of early feudal state in the Slavic tribes between the rivers Elbe and the Order in IX–XII century.

Keywords: genesis, state, early Middle Ages, Polabia.

Важливим аспектом історії слов'янських племен межиріччя Ельби і Одеру є формування у них ранньофеодальної державності. У славістиці з цього питання на сьогоднішній день існує досить обширна література. У різний час над даною проблемою працювали у радянській історіографії – В.Д. Королюк, З.М. Черніловський, Б.Н. Флоря, В.К. Ронін [5;6;7;9]; у польській – К.Ваховський, Г.Ломянський, Г.Лябута, Л.Лецеєвіч, К.Перадзка, Є.Стжельчик, А.Турасевич [17;18;19;21;24;26;27]; у чеській – Г.Булін, В.Прохазка [12;22]; у німецькій – Я.Бранкач, В.Брюке, Й.Германн, Г.Людат, В.Фрітце, Б.Фрідманн [10;11;14;15;16;20]. Більшість з них відносять утворення ранньофеодальної держави у полабських слов'ян до XI ст., точніше до другої третини XI ст., тобто до часу утворення об'єднаної держави Готшалка. Пізніму виникненню держави у полабів, на думку згаданих істориків, заважали надзвичайно несприятливі зовнішньополітичні умови. Однак, частина істориків дотримуються іншої точки зору з розглядуваного питання. Так, Г.Булін, В.Д. Королюк і К.Перадзка відносять утворення ранньофеодальної держави у полабсько-прибалтійських слов'ян до VII–VIII ст. Вони зазначають, що у той час зовнішній фактор – іноземний натиск – діяв ще як чинник, що посилював об'єднувальні тенденції у полабських слов'ян, прискорював процес формування тут єдиної державності. Згідно їх тверджень, суспільному прогресу слов'янських племен між Ельбою і Одером значно сприяла близькість Франкської ранньофеодальної держави. Проте, з середини IX ст., постійні війни гальмували процес політичної консолідації полабсько-прибалтійських слов'ян, у результаті чого він набув чіткого характеру лише з другої третини XI ст. за князя Готшалка [6,с.70]. Однак, ці припущення В.Д. Королюка, Г.Буліна і К.Перадзкої залишаються на сьогоднішній день лише гіпотезами, можливими, але не безперечними. На сьогоднішній день у нашому розпорядженні немає переконливих свідчень існування на Полаб'ї у VIII–IX ст. ранньофеодальної держави. Не могли визріти до VIII ст. і соціально-економічні передумови для її утворення. Отож, мова може йти не про утворення держави на Полаб'ї у VIII–IX ст., а про передумови такого утворення, що завершилось у другій третині XI ст. за князя Готшалка формуванням ободритської ранньофеодальної держави.

Ободритські племена, головними з яких були ободрити, вагри, варни і полаби, до X ст. склались у досить міцне політичне об'єднання з централізованою князівською владою. За повідомленням джерел, у 954–955 рр. на чолі ободритів стояли два князі – Након та його брат Стойгнев [2,ІІ,50;2,ІІІ,53;8,ІІ,12]. Обидва вони вели боротьбу за незалежність з німецькими феодалами і, очевидно, між собою за князівський престол. У 955 р. у битві на р. Раксі Стойгнев був убитий німецькими рицарями [2,ІІ,55]. Ободрити зазнали тяжкої поразки.

Недивлячись на поразку, Након зумів зберегти владу. Коли у 965 р. Ібрагім ібн Якуб відвідав його резиденцію у Мекленбурзі, Након вважався найсильнішим слов'янським князем [4,с.47]. Войни Накона носили щити і лати, були добре навчені. Син Накона – Мстівій, у 981 р. з 1000 воїнів супроводжував німецького імператора Оттона II у його італійському поході [1,ІІ,42;3,І,16].

Подальша історія ободритів свідчить, що Након поклав початок династії Наконідів, котра правила до середини XII ст., припинившись після смерті синів Генріха Альт – Любецького. Суспільно-економічною основою цієї князівської династії було зростаюче розповсюдження відносин соціальної залежності, утворення феодальних відносин. Влада ободритських князів ба-

зувалась на володінні землею і людьми, котрі на ній працювали. Крім того, ці князі збиралі данину з півландних їм племен. До них сткалися під час розвитку ранніх міст ринкові і торгові податки, побори за дороги і мости. Державна організація базувалась на сітці гродових споруд; рицарі, радники, збирачі податків та інші служилі люди підтримували владу ободритських князів [13,s.211].

Ободритські князі були пов'язані з християнською церквою, – чому сприяло заснування єпископства в Ольденбурзі у 968 році, монастирі і церкви виникали і в інших містах [1,II,16;3,I,11]. Але християнство завоювало тверді позиції не в низких прошарках, а у верхівки ободритської знаті (і то не відразу). Це було однією з головних причин слабкості князівської влади у ободритів, частих заколотів проти неї. Другою причиною неміцності князівської влади в ободритів був негативний вплив зовнішнього чинника. Утвердження феодальних відносин вимагало політичного придушення вільного селянина–общинника. Однак в умовах постійних війн за свободу проти німецьких рицарів такий політичний тиск на вільного селянина виявився утрудненим, тому що селяни–общинники були значною силою у протиборстві з зовнішніми ворогами.

Важливою віхою на шляху до формування ободритської держави стало очолюване лютими повстання 983 року проти німецьких рицарів і християнської церкви [8,III,17]. У 990 році піднялися на боротьбу і ободрити, що спустили північну Саксонію і спалили Гамбург, так що близько 1000 р. полабсько-прибалтійські слов'яни – лутичі і ободрити – знову отримують політичну незалежність [1,II,42;1,III,43].

Військові успіхи не привели, однак, до вирішального зміцнення у ободритів центральної князівської влади, котрій наприкінці Х – на початку XI ст. доводилось продовжувати вести виснажливу боротьбу з сильними угрупованнями знаті, обтягеними залежністю від верховного князя. Для зміцнення централізованої держави ободритським князям необхідно було вирішити одне важливе завдання, покінчити з впливом родо-племінної знаті, покласти край самостійності окремих князівств. Цю мету, очевидно, і переслідувала територіально-адміністративна реформа здійснена у 1031 р. князем Ратібором. За свідченням Адама Бременського, Ратібор розділив ободритські землі між вісімома своїми синами, кожному з яких доручив управління однією з областей, зберігаючи одночасно у своїх руках верховну владу [1,II,79]. Проте Ратібору не вдалося зламати опір місцевої знаті. Консолідований курс Ратібора підірвався підступними діями зовні з боку датчан [27,s.162]. Влада його була повалена. У битві загинули і всі його сини [1,II,79].

Тільки Готшалку після виснажливої боротьби вдалося у 1043 році знову стати на ноги і заснувати сильне державне об'єднання [3,I,20].

Як засіб для зміцнення центральної влади Готшалк приймає християнство, запровадження якого супроводжувалося, очевидно, жорсткими репресіями проти язичників. Ось що повідомляє про це хроніст Адам Бременський: «По той бік Ельби і в землях слов'ян наші справи як і раніше мали великий успіх. Тому що Готшалк, ...чоловік, знаменитий мудрістю і хоробрістю, взвиши за дружину доньку короля датчан, настільки утихомирив слов'ян, що вони боялися його як короля, сплачували данину і, підкорюючись, прохали про мир» [1,III,19].

Політика християнізації характеризує лише один бік змін, що відбувалися в ободритському суспільстві за правління Готшалка. Ця політика була тісно пов'язана з боротьбою проти опозиційних угруповань ободритської знаті. У хроніках XI–XII ст. все менше згадується про вічові збори. Судячи з повідомлень Адама Бременського і Гельмольда, слов'янський князь правив одноосібно. Знищенню родової знаті відбувалось рішуче і безповоротно.

Готшалк проводив далекоглядну зовнішню політику. Використовуючи суперечності між гамбурзьким архієпископом Адальбертом і саксонськими Біллінгами, він уклав союз з гамбурзьким архієпископом. Датські зв'язки становили іншу опору Готшалка [5,s.190]. За підтримки цих двох сил він здійснював процес консолідації ободритських земель.

За Готшалка значно розширились кордони ободритської держави. Йї вдається підкорити частину лутичів. За свідченням Адама Бременського: «...за цього князя християнську віру по-кірко визнали всі слов'янські племена, котрі відносилися до Гамбурзького діоцезу, а саме: вагри, ободрити, ререги і полаби; а також глинняни, варни, хижані і череззеняни аж до ріки Пани, котра у грамотах нашої церкви називається Пеною» [1,III,20]. Виходячи з цих даних, у складі ободритської держави виявилися два лутицьких племені – хижані і череззеняни, а кордони її простягалися до р. Пени.

Для того, щоб керувати такою великою державою, Готшалку необхідна була міцна адміністрація і добре організована військова сила. Такою силою могла бути лише оточуча князя по-

стійна і залежна від нього дружина. На основі свідчень Адама Бременського і Гельмольда можна зробити висновок, що Готшалк мав досить чисельну кінну дружину, котра утримувалася за рахунок данини, що збиралася з місцевого населення [1,III,22;3,I,21]. З середовища дружинників, а також з числа неслужилих феодалів–землевласників вербувались, очевидно, представники князівської адміністрації на місцях [5,s.189].

Послаблення держави Готшалка розпочинається з 1066 року, коли Готшалка було убито у результаті палацової змови, сліди котрої вели до Саксонії. У ободритській державі спалахнуло повстання язичників, котре повністю змітає християнство [1,III,50;3,I,22].

Саксам, проте, не вдалося отримати безпосередню вигоду із задуманої ними інтриги. Князем ободритів був проголошений Крутій, що походив з острова Рюген, котрий правив їх країною з 1066 по 1093 рр. [26,s.157]. Політика Крутого носила яскраво виражений антисаксонський характер. Відбивши спробу одного з синів Готшалка – Бутуя повернути з допомогою саксів батьківські права, Крутій перешов у енергійний наступ проти німецьких рицарів [3,I,25]. Він відсунув кордони свого князівства до гирла Ельби і протягом майже 10 років наводив жах на саксів. Заколоти у Німеччині, що проявилися у повстанні саксонських князів проти Генріха IV, сприяли успіху політики Крутого відносно зміцнення незалежності ободритів. Що стосується організації державної влади, то тут, за винятком знищення церкви, за Крутого не відбувається суттєвих змін.

З 1093 р. до влади в Ободритії знову приходить рід Готшалків. Цього разу його представляє молодший син Готшалка – Генріх, що організував віроломнє убивство Крутого [3,I,34]. Після тривалої боротьби він розповсюдив свою владу до Одера і Бранібора. До складу держави Генріха входили землі вагрів, полабів, ободритів, хижан, череззенян і деяких інших лутицьких племен. Йому платили данину навіть поморяни за Одером. За словами німецького хроніста Гельмольда, Генріха називали королем у всій землі слов'ян і нордальбінгів [3,I,36].

Спираючись на саксонську і датську підтримку, Генріх приділяв значну увагу зміцненню внутрішніх зв'язків ободритської держави, що складалася з різних племінних областей. Результатом подібної планомірної діяльності було зміцнення позицій центральної князівської влади як всередині Ободритської держави, так і за її межами. Соціально-економічною основою цієї князівської влади були феодальні відносини, що розвивалися.

Забезпеченням влади князя Генріха служило організоване військо і дружина, свідчення про котрих містяться в описі військового походу на руян і облогі з Альт–Любек. У 1123 році «...розіслав він [Генріх – М.Р.] послів у різні слов'янські землі, що домовитися про допомогу. І прийшли усі з єдиним бажанням і з одностайним рішенням коритися наказам короля і підкорити руян... розсіяні по усьому простору моря, поділені на знамена і шеренги, вони очікували наказів короля. І було все військо дуже велике» [3,I,38]. Коли руяни обложили Альт–Любек, у місті знаходилася невелика місця дружина на чолі з воєначальником. Князь Генріх наказав її зберегти місто, поки він не приде сюди з допоміжними військами [3,I,36].

У відновленні християнства і всілякому сприянню його розвитку, виявилося прагнення Генріха зв'язати різні області ободритської держави єдиною ідеологією.

Недивлячись на те, що ободритським князям вдалося на досить тривалий час об'єднати економічно і політично неоднаково розвинуті області і роз'єднати противоречиві сили, насамперед язичництво і знать, спроба створити місце державне об'єднання в області між Ельбою і Одером зазнала краху. Опозиції проти централізації вдалося все–таки об'єднатися з опозицією проти християнізації. Церква вимагала десятину і інші податки; держава стягувала для власних потреб і для іноземних володарів, для саксів і датчан, данини і податки. Це було, очевидно, однією з головних причин постійних повстань проти ободритських князів. Вони неодноразово втікали зі своїх земель і знову здобували владу лише з допомогою саксонських і датських військ. Останній ободритський володар з роду Наконідів Святополк, не зміг на вітві захистити Альт–Любек, у котрому відбувався ранньоміський розвиток. Послаблення ободритської держави у першій половині XII ст. сприяло посиленню агресії німецьких і датських рицарів проти полабсько-прибалтійських слов'ян.

Подібно ободритам у гаволян також рано перемогла спадкова князівська влада, з центром у Браніборі. Перші свідчення про гаволянських князів відносяться до 929 р., коли під час першого захоплення німцями Бранібора було взято у полон місцевого князя Тугуміра [17,s.253]. Через 10 років німецький маркграф Герон, зневірившись перемогти полабських слов'ян у відкритому бою, хитростю заманив до себе 30 слов'янських вождів, віроломно пе ребивши їх усіх [2,II,20]. Очевидно, серед цих 30 був не тільки князь, що замінив Тугуміра, але і всі його спадкоємці, адже, як

дізнаємося з наступного повідомлення Відукінда, правом на великоханзівський титул у гаволян володіли усього дві особи: підебуваючий у полоні Тутумір та його племінник. Правління було передано останньому. То був момент надзвичайного обурення слов'ян німецькими рицарями і їх переможного походу на ворогів. Новий князь, очевидно виявився вірним своєму народу. Тоді німецький король Оттон I випускає на волю Тутуміра. Зробивши з нього зрадника, він інсценував йому втечу. Тутумір з'явився у Браніборі і заявив, що «вирвався» з неволі. Йому повірили і повернули владу. Племінник був усунений, але Тутумір цим не задовольнився. Проводячи пронімецьку політику він підступно вбиває племінника, а потім передає місто Бранібор і всю область гаволян німцям [2,II,21].

З цих повідомлень можна зробити висновок, як твердо великоханзівський титул у гаволян був пов'язаний у Х ст. з певним родом, аж до повного його припинення і як за інших рівних умов перевага віддавалася старшому у роді.

Гаволянські князи панували над племенами у центральній частині Полаб'я. Згідно свідчень Адама Бременського і Гельмольда, до складу їх князівства входили гаволяни, дошани, любушани і стодоряни [1,II,21;3,I,2]. Після захоплення цієї області німецькими рицарями, відбувся її розподіл на так звані бургварди, тобто невеликі державні утворення, котрі прив'язувались переважно до слов'янських місцевостей. Подібні бургварди існували в Прітцербе, Браніборі, Дубе, Потсдамі, Гельзтіві, Нінбурзі і Плоне [13,s.215]. Вони безумовно сприяли поступовому переходу області гаволян до територіально-адміністративного поділу. У Х ст. відбувалися, очевидно, суттєві зміни у соціальній структурі гаволян. Однак стан писемних джерел не дозволяє детально розкрити цей процес.

У 983 році німецьке панування в області гаволян було повалено у результаті великої слов'янської повстання [17,s.205]. Недивлячись на неодноразові спроби німецьких рицарів знову захопити центр гаволянського князівства – Бранібор, їм це не вдалось ні наприкінці Х ст., ні в XI ст. На початку XII ст. князівство гаволян, імовірно, було включено до складу ободритської держави Генріхом Готшалком [3,I,37], після смерті котрого до влади у 1127 р. приходить представник давнього гаволянського роду Прібіслав, що отримав після хрещення ім'я Генріх [3,I,46].

Подібно ободритському князю Генріху Готшалку, Прібіслав енергійно взявся за розбудову державності у племінній області гаволян. Свідчення джерел про внутрішні події в області гаволян у першій половині XII ст. дуже бідні. Виходячи з даних про відновлення субурбії у Браніборі і підтримки князем Прібіславом (Генріхом) розвитку торгівлі, можна припустити, що він придбав увагу підведенню під свої політичні заходи господарського фундаменту. Про це говорять також численні знахідки скарбів і початок карбування у Браніборі власної монети [25,s.46].

У своїй зовнішній політиці Прібіслав (Генріх) орієнтувався на Німеччину. Всупереч опору місцевого язичницького жрецтва зі святилища Триглава він знову вводить на Полаб'я християнство, а спадкоємцем після своєї смерті оголошує запеклого ворога слов'ян Альбрехта Ведмедя. У 1150 р. у жорстокій боротьбі зі слов'янським військом Альбрехту вдається все-таки захопити Гаволянію і отримати «свою спадщину» [13,s.216]. Так, уже в котрій раз зрада слов'янської князівської верхівки діяла проти виникаючої державності.

Досить сворідним був процес формування держави у лютичів і руян, державні утворення яких зберігають у Х–XII ст. низку архайчних рис.

На жаль, стан джерел не дозволяє детально розглянути це питання. Проте на основі даних хронік можна зробити висновок про гальмівний характер зовнішнього чинника у процесі утворення у них ранньофеодальної держави. Безперервне ведення війн не лише затримувало їх суспільний розвиток, але і вело до консервації і навіть реставрації окремих архаїчних явищ у соціальному і державному устрої суспільства.

Починаючи з Х ст. протягом майже 200 років князівська влада зовсім зникає у лютичів. Німецький хроніст Тітмар Мерзебурзький змалював наступну картину їх «самоуправління»: «Всіма ними, що називаються загальним ім'ям лютичі, не управляє який–небудь один правитель. Вирішення необхідної справи обговорюється на загальних зборах, після цього усі повинні дати згоду на його виконання. Якщо ж хотіть з селян не погоджується з прийнятим рішенням, його б'ють палицями, а якщо він і поза зборами відкрито чинить опір, його карають або спаленням і повним розграбуванням його майна, або сплатою відповідної його рангу суми грошей у їх присутності» [8,VI,25].

Тут перед нами чітко виступають народні збори у Петрі, що володіють верховною владою у лютичівському союзі. Про це ж свідчить Гельмольд, повідомляючи про ободритського князя Мітствоя, котрий саме на зборах у Петрі просить у лютичів допомоги [3,I,16]. Соціальний склад зборів не ясний. Важко уявити, щоб

у них брали участь всі вільні ополченці лютичівських племен, хоча формально вони і виражали волю всього народу. Швидше всього це було віче з представників племен, можливо, очільників малих бургових округів. Вони обговорювали найважливіші питання союзу під дахом храму у Петрі. Безперечно, сильним на зборах був голос жрецтва. Р.Шмідт вважав його навіть виришальним, називаючи форму правління лютичів федеративно–республіканською, з якською вираженою язичницько–сакральною основою [23,s.198].

Про політичний устрій руян нам повідомляють джерела XI–XII ст. Згідно них на о. Рюген існували у цей період вічові збори якогось основного органу влади і князь [3,I,2]. Про останнього важко сказати чи його обирали, чи він яким–небудь іншим шляхом успадковував трон. Відомо лише, що влада князя була вельми обмеженою [3,I,6]. Головним його обов'язком була військова справа. В управлінні островом князь відігравав незначну роль.

Безперечно, великий вплив на Рюген мала родова знать і особливо жрецтво. Гельмольд навіть стверджував, що «король у них у порівнянні з жерцем мало, що значив» [3,II,12]. У зв'язку з цим Й.Відаєвіч говорить про теократичну державу на о. Рюген [28,s.29]. Однак, ці твердження позбавлені, на наш погляд, яких–небудь підстав. Хоча авторитет арконського жерця під час проведення народних зборів і був великим, але виришальне слово завжди залишалося за віче. Храм не втручався безпосередньо у справи управління, про що свідчить, зокрема, повідомлення Адама Бременського про те, що без рішення руянського племені не приймалися, згідно законів, жодні суспільні постанови [1,IV,18].

Підводячи підсумок розвитку державотворчих процесів у полабсько–прибалтійських слов'ян у IX–XII ст., слід відмітити, що, недивлячись на значний прогрес у політичному розвитку і утворенні держави, через своєрідність політичної обстановки у даному регіоні, у них не сформувалося єдиного державного утворення здатного дати відсіч німецьким рицарям–хрестоносцям.

Негативну роль у процесі формування держави у полабсько–прибалтійських слов'ян відіграла язичницька релігія, котра допомагала могутній знаті зберігати і підтримувати роз'єданість племен, затримувала їх об'єднання у едину могутню державу, що і стало одним з факторів поневолення полабсько–прибалтійських слов'ян у XII ст. німецькою державою.

Список використаних джерел

1. Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви // Адам Бременский, Гельмольд из Боссау, Арнольд Любекский. Славянские хроники [пер. с лат. И.В. Дьяконова, Л. В. Разумовской]. – М.: СПСЛ, Русская панорама, 2011. – С.7–150.
2. Видукнд Корвейский. Деяния саксов / Вступит. статья, перевод и коментарий Г.Э. Санчуча. – М.: Наука, 1975. – 272 с.
3. Гельмольд. Славянская хроника / Предисл., перевод и примечания Л.В. Разумовской. – М.: Изд–во АН СССР, 1963. – 299 с.
4. Известия ал–Бекри и других авторов о Руси и славянах / Статьи и разыскания А.Куника и В.Розена. – СПб.: Изд–во Императорской Академии Наук, 1878. – Ч.І. – 192 с.
5. Королюк В.Д. Государство бодричей в правление князя Готшалка // Slavia Occidentalis. – Poznań, 1962. – Т.22. – S.165–196.
6. Королюк В.Д. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо–прибалтийских славян // Королюк В.Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья (Политическая и этническая история). – М.: Наука, 1985. – С.69–77.
7. Ронин В.К., Флоря Б.Н. Государство и общество у полабских и поморских славян // Раннефеодальное государство и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.). – М.: Наука, 1991. – С.116–137.
8. Титмар Мерзебургский. Хроника. [пер. с лат. И.В. Дьяконова]. – М.: Русская панорама, 2005. – 256 с.
9. Черниловский З.М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. – М., 1959. – 128 с.
10. Brankačk J. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe, Saale und Oder aus der Zeit von 9. bis zum 12. Jahrhundert. – Bautzen: Domowina, 1964. – 338 s.
11. Brücke W. Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch – wendische Beziehungen des 10. – 12. Jh. – Münster – Köln: Böhlau, 1955. – 256 s.
12. Bulin H. Počátky státu obodritského // Prvněhistorické studie. – Praha, 1958. – T.IV. – S.5–60.
13. Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert: Ein Handbuch / Herausgegeben von J. Herrmann. – 3 Aufl. – Berlin: Akad. – Verlag, 1974. – 530 s.
14. Friedmann B. Untersuchungen zur Geschichte des abodritischen Fürstentums bis zum Ende 10. Jh. – Berlin: Duncker Humboldt, 1986. – 336 s.
15. Fritze W.H. Probleme der abodritischen Stammes – und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. – Giessen, 1960. – S.141–219.

16. Herrmann J. Anfänge zur Grundlagender Staatsbildung bei der slawischen Stämmen westlich der Oder // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1967. – H. 3. – S.424–446.

17. Labuda G. Fragmenty dziejów Slowianszczyzny Zachodniej. – Poznań: PTPN, 2002. – 967 s.

18. Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodrzyckich // Slowiańska polabska między niemcami a Polską / Pod red. J.Strzelczyka. – Poznań, 1981. – S.167–182.

19. Lowmiański H. Studia nad dziejami Slowiańska, Polski I Rusie w wiekach średnich. – Poznań: Wydawn. Naukowe UAM, 1986. – 686 s.

20. Ludat H. Slawen und Deutsche im Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze zu Fragen ihrer politischen, sozialen und kulturellen Beziehungen. – Köln / Wien: Böhlau Verlag, 1982. – 418 s.

21. Pieradzka K. Zagadnienie grodów i wezesnośredniowiecznej organizacji grodowej u Slowian północno-zachodnich // Pamietnik slowianski. – 1955. – №4. – S.267–303.

22. Proházka V. Politicke zřízení polabsko-pobaltských slovanů v záverečném udoví rodové společnosti // Slavia Occidental. – 1962. – T.22. – S.197–252.

23. Schmidt R. Retra. Das Heiligtum der Lutizen als Heiden – Metropole // Festschrift für Walter Schlesinger. – Köln / Wien, 1974. – Bd. 2. – S.165–198.

24. Strzelczyk J. Slowianie polabscy. – Poznań: Wydawn. Poznańskie, 2002. – 95 s.

25. Suhle A. Münzprägung in Brandenburg von den Anfängen bis zum Tode Ottos I//Jahrbuch für brandenburgische Landesgeschichte.–1955.–T.6.–S.46–49.

26. Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodrzyców od IX wieku aż do utraty niepodległości (1160–1164). – Kraków: Nomos, 2004. – 311 s.

27. Wachowski K. Slowiańska Zachodnia. – Poznań: Instytut Zachodni, 1950. – 290 s.

28. Widajewicz J. Masudi o weletach // Pamietnik Slowianski. – 1949. – 47 s.